

Valstybinės archyvų sistemos raida Lietuvos demokratijos kelyje 1990–2011 m.

Gerbiami konferencijos dalyviai ir svečiai!

Esama simbolinės sąsajos tarp šių naujausios Lietuvos istorijos rūmų ir archyvų: čia pasirašytas svarbiausias moderniosios Lietuvos istorijos dokumentas – 1990 m. kovo 11-osios aktas dėl Lietuvos nepriklausomybės atstatymo – šiuo metu yra saugomas Lietuvos valstybės naujajame archyve.

Lietuvos valstybės dokumentinio paveldo (dokumentų valdymo) ištakų istoriškai galėtume pradėti ieškoti nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų: tai ir Lietuvos metrika, kuri buvo sudaroma didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje, ir Lietuvos statutai, kuriuose dar XVI a. buvo reglamentuota, kaip turi būti saugomi dokumentai. Kaip atskiros įstaigos, pirmieji archyvai Lietuvoje atsirado XIX amžiaus II pusėje, kai 1852 m. Vilniuje buvo įsteigtas senųjų aktų knygų centrinis archyvas. Nepriklausomoje Lietuvoje 1921 m. spalio 19 d. Kaune pradėjo veikti Centralinis valstybės archyvas, tad šiomet minime Lietuvos Respublikos archyvų 90-metį. Tačiau, giliau nenuklysdami į istoriją, šiame pranešime glaustai apžvelgsime tik pastarųjų dviejų dešimtmečių valstybinės archyvų sistemos raidą ir esmines permainas, – o jų tikrai netrūko. Archyvai – kaip ir pati atkurta nepriklausoma Lietuvos valstybė – susidūrė su naujais uždaviniais įvairiose visuomenės gyvenimo demokratizacijos srityse.

Sąlygiškai tas permainas galėtume skirstyti į tris grupes: įstatyminio (teisinio reguliavimo) srities pokyčiai, archyvų misijos ir veiklos pokyčiai bei archyvarų profesinės tapatybės ir mentaliteto kaita.

Įstatyminės bazės pokyčiai. 1990 m. kovo 11 d. aktu atkūrus Lietuvos valstybės nepriklausomybę, ankstesni įstatymai galiojo tiek, kiek neprieštaravo Laikinajam pagrindiniam įstatymui. Siekiant atsikratyti sovietinės sistemos palikimo, valstybėje turėjo būti sukurta nauja viešojo valdymo sistema ir jos teisinė bazė. Kadangi 1990 m. vasario 13 d. priimtas Archyvų įstatymas, įsigaliojęs 1990 m. rugsėjo 1 d., buvo parengtas jau Lietuvos tautinio atgimimo laikotarpiu, jis naujai reglamentavo Lietuvos archyvų fondo organizavimą, saugojimą, naudojimą valstybės ir visuomenės poreikiams tenkinti bei piliečių teisėms realizuoti.

Per pastaruosius du atkurtos nepriklausomybės dešimtmečius Lietuvoje archyvų įstatymai keitėsi tris kartus, ir keitėsi iš esmės: pirmasis galiojo nuo 1990 m. rugsėjo 1 d. iki 1995 m. gruodžio 29 d., naujas Lietuvos Respublikos archyvų įstatymas įsigaliojo 1995 m. gruodžio 30 d.; dabartinė jo redakcija – Dokumentų ir archyvų įstatymas – nuo 2005 m. sausio 1 d., su naujausiais pakeitimais, įsigaliojusiais nuo 2011 m. sausio 1 d.

Skaidrė anglų kalba apie Įstatymus

Nepaisant to, kad daugelis Vakarų demokratinių valstybių šiuo laikotarpiu taip pat peržiūrėjo ir keitė įstatymus, susijusius su visuomenės informavimo laisve, teise gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybių institucijų, Lietuvoje įstatyminė bazė buvo keičiama dažniau nei kaimyninėse regiono valstybėse. Savaimė suprantama, įstatyminio reglamentavimo pasikeitimas vienaip ar kitaip krestelėdavo visą valstybinę archyvų sistemą. Lietuvoje kelis kartus buvo sudaromos komisijos (1990 m.), tarybos (1992 m.) ar darbo grupės (1997; 2005 m.) Lietuvos archyvų reformai vykdyti bei įstatymo projektams parengti, ne kartą ir ne du keitėsi vadovaujančios įstaigos ir jų pavadinimai. Vietoj 1990 m. liepos 1 d. likviduotos Vyriausiosios archyvų valdybos prie Lietuvos Ministrų Tarybos įsteigta Lietuvos archyvų generalinė direkcija prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. 1995 m. balandžio 14 d. Generalinė direkcija reorganizuota į Lietuvos archyvų departamentą prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. Nuo 2011 m. sausio 1 d. dienos Lietuvos archyvų departamento pavadinimas pakeistas į Lietuvos vyriausiojo archyvaro tarnybą.

Panašiai buvo tikslinami ir archyvų pavadinimai: valstybiniai archyvai tapo valstybės archyvais, teritoriniuose administraciniuose vienetuose išikūrę teritoriniai archyvai buvo pavadinti apygardų archyvais; nuo 1996 m. juos imta vadinti apskričių archyvais. Kito ir valstybinės archyvų sistemos įstaigų skaičius: 1991 m. jų buvo 22, 1997 m. – 20, nuo 2001 m. – 16. Tačiau valstybinės archyvų sistemos modelis išliko toks pats: viena centrinė institucija ir jai pavaldūs valstybės archyvai, kaip atskiri juridiniai vienetai.

Šiuo metu Lietuvos valstybinę archyvų sistemą sudaro Lietuvos vyriausiojo archyvaro tarnyba ir 15 valstybės archyvų, iš jų 10 – apskričių archyvų.

Skaidrė anglų kalba. Šioje skaidrėje matote dabartinę valstybinės archyvų sistemos sąrangą ir naujausius statistinius duomenis apie saugomus dokumentų kompleksus ir jų apimtį.

Vienu reikšmingiausių teisinio reguliavimo srities pasiekimų per pirmąjį atkurtos nepriklausomybės dešimtmetį laikytinas visų valstybės archyvuose saugomų dokumentų išslaptinimas. Įgyvendinant Vyriausybės sprendimą, valstybės archyvuose ir valstybės institucijose sudarius atitinkamas komisijos, nuo 1994 m. gegužės 1 d. valstybės archyvuose neliko archyvinių fondų, kurie būtų laikomi valstybės paslaptimi. Slapti ir kitokie riboto naudojimo dokumentai saugomi ir išslaptinami įstaigose iki juos perduodant į valstybės archyvus.

Kitas svarbus žingsnis po 1992–1993 m. aštrių politinių svarstymų – sprendimas buvusios SSRS represinių institucijų (KGB, NKVB ir LKP) dokumentus integruoti į valstybinę archyvų sistemą, įsteigiant Lietuvos ypatingąjį archyvą. Tęsiant tą pačią tematiką paminėtina, kad galiojančioje Dokumentų ir archyvų įstatymo redakcijoje, savaiame suprantama, ir šįsyk po audringų politinių debatų, 2005–2006 m. įtvirtinta nuostata, kad priėjimas prie Ypatingosios dalies dokumentų, t.y. buvusios SSRS specialiųjų tarnybų dokumentų, yra neribojamas (išskyrus du konkrečius atvejus: kai tokią valią pareiškia nukentėjęs asmuo arba kai saugoma informacija apie asmenis, kurie atvyko prisipažinti į vadinamąją Liustracijos komisiją).

Dar vienas svarbus principas, įtvirtintas visų redakcijų archyvų įstatymuose – centralizuotas valstybės institucijų dokumentų saugojimo koncentravimas valstybės archyvuose. Visos aukščiausios valdžios institucijos: Seimas, Prezidentūra, Vyriausybė, užsienio reikalų ministerija ir kitos – privalo per įstatyme nustatytą terminą perduoti nuolatinio saugojimo dokumentus saugoti į valstybės archyvus. Šiuo metu tas nustatytasis terminas yra 20 metų, ir jis gali būti pratęstas dar 20 metų. Sutarčių pagrindu valstybės archyvai gali priimti ir asmenų bei nevalstybinių institucijų dokumentus. Tačiau šioje srityje tenka konkuruoti su bibliotekomis, muziejais ir mokslo institutais, kurie turi savo rankraščių skyrius.

Pasaulyje archyvų tarnybų vieta ir organizacinė struktūra valstybės institucinėje sąrangoje įvairuoja. Yra valstybių, kuriose archyvų tarnybos pavaldžios Vyriausybei (taip buvo Lietuvoje iki 2010 m. pabaigos), kitose šalyse jos priskirtos įvairių ministerijų reguliavimo sričiai (kultūros, vidaus reikalų, teisingumo, mokslo, švietimo). Lietuvoje archyvų sritis visai neseniai priskirta Kultūros ministro kompetencijos sričiai (anksčiau buvo Teisingumo ministerijos žinioje), tačiau dokumentų ir archyvų politikos klausimai išlieka tarpinstitucinių interesų sritis.

Skaidrė. Schema anglų k. apie subjektus, turinčius įgaliojimus dokumentų ir archyvų srityje

Na, o valstybės archyvai yra būtent tos įstaigos, kurios kaupia, saugo, tiria ir populiarina saugomus dokumentus, užtikrina visuomenės priėjimą prie jų, saugomų dokumentų pagrindu išduoda pažymą, dokumentų kopijas, taip pat prižiūri dokumentų ir archyvų valdymo ir naudojimo reikalavimų įgyvendinimą. Čia norėtusi pabrėžti, kad pagal įstatymą valstybės archyvai, skirtingai nei kitos atminties institucijos (muziejai ir bibliotekos), atlieka viešojo administravimo funkcijas: vykdo dokumentų valdymo priežiūrą valstybės ir savivaldybių institucijose bei teikia administracines paslaugas: išduoda pažymą ir oficialių dokumentų, patvirtinančių juridinį faktą, kopijas.

Šie aptarti teisinio reguliavimo principai leidžia susidaryti bendrą vaizdą, kaip yra organizuota valstybinė archyvų sistema, ir patvirtina būtinybę demokratinėje valstybėje įstatymuose įtvirtinti prielaidas efektyviai valdyti dokumentus, užtikrinti galimybes prieiti prie dokumentų, taip įgyvendinant piliečių ir kitų asmenų teisę ieškoti, gauti ir skleisti informaciją bei sudarant sąlygas kaupti ir administruoti valstybės dokumentinį paveldą.

Trumpai apie archyvų misijos ir archyvų paslaugų poreikio pokyčius visuomenėje. Pirmajame – 1990-ųjų metų – Archyvų įstatyme buvo numatyta, kad valstybės archyvai ne tik kaupia dokumentus, užtikrina jų naudojimą, bet ir dirba mokslo tiriamąjį darbą archyvotyros ir istorijos srityse. Vėlesniuose įstatymuose šios nuostatos nebeliko – valstybės politinio ir ekonominio gyvenimo realijos lėmė, kad moksliniam tiriamajam darbui, mokslinių informacinių leidinių leidybai valstybės archyvuose tiesiog ėmė trūkti žmoniškųjų ir finansinių išteklių.

Per pastaruosius dešimtmečius didžiausi valstybės archyvų darbai ir iššūkiai buvo susiję su dokumentų, reikalingų juridiniams faktams patvirtinti, išdavimu. Paprasčiau tariant, pažymų apie turtą, pilietybę, stažą, represijas ir pan. išdavimu. Atstatant istorinį teisingumą ir priėmus įstatymus dėl žemės ir kito turto nuosavybės atkūrimo, vėliau – dėl nukentėjusių asmenų statuso suteikimo, valstybės archyvus užplūdo šimtai tūkstančių interesantų su tokio pobūdžio prašymais. Ne mažesnis srautas užklausų plūstelėjo iš kitų valstybės ir savivaldybių įstaigų. Asmenų pateikti prašymai ir pateikiami atsakymai augo tiesiog geometrinės progresijos tvarka. XX a. 9 dešimtmetyje archyvai vidutiniškai gaudavo po 7–8 tūkst. prašymų. 1990 m. šis skaičius išaugo iki 53 tūkst., 1991 m. – iki 105 tūkst., o 1992 m., pradėjus įgyvendinti žemės reformą, buvo pasiektas absoliutus rekordas – valstybės archyvai per metus gavo daugiau kaip 400 tūkstančius prašymų. Dar maždaug dešimtmetį pateikiamų prašymų skaičius siekė apie 100 tūkstančių.

Skaidrė anglų k. Grafikas

Taigi per pastaruosius du dešimtmečius archyvai gavo beveik 2 milijonus prašymų ir tiek pat išdavė oficialių pažymų. Nesunku paskaičiuoti, kad bent po vieną pažymą turėjo gauti kiekvienas pilnametis Lietuvos pilietis.

Šiais skaičiais ne tiek norėtume pasigirti atliktų darbų apimtimis, kiek parodyti archyvų, jų teikiamos informacijos svarbą pereinamaisiais laikotarpiais. Tokios valstybinių archyvų veiklos tendencijos didesne ar mažesne apimtimi buvo būdingos visoms post-totalitarinės valstybėms. Turto restitucija ir istorinio teisingumo atstatymas demokratinėi visuomenei tikrai kainuoja daug, tačiau tokia buvo ir yra demokratijos kaina.

Pastaraisiais metais valstybės archyvai sulaukia iki 50 tūkst. prašymų išduoti juridinius faktus patvirtinančius dokumentus, dar maždaug 35 tūkst. skaitytojų apsilanko valstybės archyvuose. Tiesa, prašymų turinys keičiasi: paklausimus apie turėtą turtą ar dalyvavimą rezistencijoje keičia užklausos apie darbo stažą, iš užsienio sulaukiama vis daugiau paklausimų apie pilietybę, o Lietuvos valstybės istorijos archyvas tiesiogine prasme yra užgultas privačių tyrinėtojų, besidominčių savo šeimos istorija. Išaugęs poreikis betarpiškai susipažinti su genealoginio pobūdžio dokumentais kelia naujų problemų: dėl intensyvaus dokumentų naudojimo sparčiai blogėja labiausiai naudojamų unikalių vienetinių dokumentų fizinė būklė, kyla grėsmė jų išsaugojimui. Dokumentų restauravimas ir jų skaitmeninimas dėl nepakankamo finansavimo, deja, nevyksta taip sparčiai, kaip norėtusi, o demokratiniai įstatymų principai neleidžia riboti galimybes asmenims gauti informaciją.

Didžiuosiuose valstybės archyvuose apmažėjus prašymų skaičiui, buvo galima daugiau dėmesio skirti dokumentų aprašymo tobulinimui, naujos informacinės sistemos kūrimui. Tačiau svarbu nepamiršti, kad profesine prasme archyvams būdingas ir būtinas stabilumas. Iš esmės pakeisti ar kardinaliai pertvarkyti visus archyve saugomus dokumentus ir jų aprašymo sistemą būtų ne tik neracionalu, bet ir neįmanoma. Atsižvelgiant į archyvistikoje visuotinai pripažįstamus

pagarbos fondui ir kilmės principus, stengiamasi išsaugoti egzistavusių dokumentų klasifikavimo ir aprašymo tradiciją, todėl kai kurių dokumentų aprašai siekia net XIX a. pabaigą.

Kalbėdami apie valstybinės archyvų sistemos įstaigų veiklą, turbūt nieko nenustebinsime pasakydami, kad, kaip ir kitoms biudžetinėms įstaigoms, per pastaruosius dešimtmečius veiklos kryptis ir intensyvumą teko reguliuoti atsižvelgiant į valstybės finansines galimybes. Ekonominių krizių, sunkmečio laikotarpiai visada atsiliepdavo sumažėjusiu finansavimu, o šis savo ruožtu išvirsdavo darbuotojų skaičiaus mažinimu. Geriausiai šias tendencijas atspindi statistika.

Skaidrė. Lentelės lietuvių ir anglų k. apie biudžetą ir darbuotojų skaičių

Per pastaruosius metus valstybinės archyvų sistemos finansavimas sumažėjo išties ženkliai (2008 m. bendras biudžetas, įskaitant vykdomus investicinius projektus, buvo 26 mln. Lt, o 2011 m. – bene 10 mln. Lt mažesnis, vos 17 mln. Lt). Siekiant išlikti, neišvengiami reikėjo peržiūrėti struktūras ir mažinti darbuotojų skaičių, nes galimybių kitaip sutaupyti nebuvo. Bendras darbuotojų skaičius šiuo metu yra mažiausias per visą atkurtos nepriklausomybės laikotarpį.

Keletas pamąstymų apie archyvarų profesinę tapatybę ir mentaliteto pokyčius. Archyvarų darbo pobūdis tiek Lietuvoje, tiek kitose šalyse per pastaruosius dešimtmečius neišvengiamai pakito. Visame pasaulyje archyvų sektorius dabar yra susidūręs su dideliais iššūkiais ir priverstas dinamiškai keistis. To reikalauja didėjanti informacinių technologijų įtaka sprendimų priėmimo ir informacijos kūrimo procesams, išaugę reikalavimai viešojo sektoriaus institucijų skaidrumui bei atskaitingumui. Vienose šalyse naujų metodų perėmimo ir archyvarų profesinio mentaliteto pokyčių procesai vyksta sparčiau, kitose lėčiau. Šiandien Lietuvos archyvai jau nėra iš tolo neprimena uždaru saugyklų ar institucijų, po devyniais užraktais saugančių praeitį. Nūdienos valstybės archyvai – kolektyvinės atminties įstaigos, pagal Lietuvos Respublikos įstatymuose apibrėžtas funkcijas dar atliekančios ir viešojo administravimo funkcijas bei teikiančios viešąsias paslaugas. Archyvams keliami konkretūs dalykiniai reikalavimai: išmanyti ne tik archyvinio darbo specifiką, bet ir viešojo sektoriaus institucijų veiklos ypatumus. Archyvistikos studijos ir specialybė suprantama kaip šiuolaikinė taikomoji profesija, jungianti savyje komunikacijos ir istorijos mokslų žinias. Nes būtent archyvarai yra toji grandis, užtikrinanti dokumentų valdymo priežiūrą „viso dokumentų gyvavimo ciklo metu“ – nuo jų sukūrimo iki perdavimo į valstybės archyvus. Ir norisi tikėti, kad mūsų archyvams elektroniniai dokumentai jau nebėra „neapčiuopiamas kosmosas“, o trapi realybė. Nuo šio rudens Lietuvos Respublikos Vyriausybė viena pirmųjų Europoje ėmė sudarinėti nutarimus, sprendimus kaip visaverčius elektroninius dokumentus. Dar po metų jie ims nuolatiniu srautu tekėti į valstybės archyvus jungiančią Elektroninio archyvo informacinę sistemą. Taip archyvai iš pasyvaus saugotojo pereina prie naujo tipo viešųjų paslaugų teikėjo modelio, o archyvams iš pasyvių saugotojų tenka persikvalifikuoti į konsultantų, tarpininkų tarp kaupiamų ir saugomų dokumentų bei vartotojo vaidmenį.

Taip keitėsi valstybinė archyvų sistema per 20 pastarųjų metų. O kokia ji atrodys dar po 20-ies? Norėtūsi tikėti, kad toli praeity liks egzistencinės problemos: kaip išgyventi ir užtikrinti dokumentų išsaugojimą. Neabejoju, jog dauguma prašymų ir atsakymų archyvuose bus pateikiama nuotoliniu būdu, pasinaudojant elektroninėmis priemonėmis. Nesustabdomai didės skaitmeninio turinio apimtys ir patys reikšmingiausi dokumentai skaitmeniniu pavidalu bus pateikiami virtualiose skaityklose. Vadinamoji „debesų kompiuterija“ sukurs visiškai naujo pobūdžio informacijos saugyklas, kurios iš esmės skirsis nuo šiandieninių tradicinių archyvų saugyklų. Visuotiniame interneto tinkle asmenų pateikiami pamąstymai taps neatsiejama mūsų dokumentinio paveldo dalimi, o profesionalūs archyvarai sugebės pateikti patarimų ir priemonių, kaip visa tai išsaugoti ateities kartoms. Tačiau, nepaisant informacinės erdvės plėtros, tuo pat metu išliks galimybė „prisiliesti“ prie senųjų dokumentų originalų.

Tokius regiu ateities archyvus. Tokį savo vaizduotėje piešiu šviesų ir klestintį archyvų rytojų. Archyvų, kuriais visuomenė pasitiki, kurie jai reikalingi. Tikiu, kad bendromis pastangomis išsaugosime turimą ir būsimą dokumentinį paveldą.

Pranešimą norėčiau baigti Džordžo Orvelo išvalga iš romano „1984-ieji“: „Kas kontroliuoja praeitį, kontroliuoja ateitį, o tas, kas kontroliuoja dabartį, kontroliuoja praeitį...“

Dėkoju už dėmesį.